

**INGLIZ, O‘ZBEK VA RUS TILLARIDA TEMA VA REMANI
SINTAKTIK JIHATDAN AJRATISH USULLARI**

Sapayeva Barno Shanazarovna

Ma'mun universiteti G'arb tillari va adabiyoti kafedrasi dotsenti, PhD

E-mail: sapayeva barno@mamunedu.uz. Tel: +998 91 999 88 89

ORCID 01009-0001-6461-252X

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz, o‘zbek va rus tillarida tema va remani sintaktik jihatdan ajratish usullari qiyosiy-tipologik nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. Tema va rema gapning aktual bo‘linishini tashkil etuvchi asosiy kommunikativ birliklar sifatida qaralib, ularning sintaktik ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Ingliz, o‘zbek va rus tillarining strukturaviy xususiyatlari asosida tema va remaning gap tarkibidagi o‘rni, ularning kommunikativ vazifasi hamda sintaktik qurilish bilan o‘zaro munosabati yoritiladi.

Kalit so‘zlar: tema, rema, aktual bo‘linish, kommunikativ tuzilma, sintaktik vositalar, so‘z tartibi, inversiya, sintaktik konstruksiya, gap bo‘laklari, kommunikativ markaz, sintaktik joylashuv, ingliz tili, o‘zbek tili, rus tili, qiyosiy-tipologik tahlil.

Kirish

Lingvistikadagi psixologik yo‘nalish vakillari grammatik ega va kesim har doim ham "**psixologik ega va kesim**" (ya'ni, tema va rema) bilan mos kelmasligini ta'kidlaganlar. Ular **psixologik kesim** (rema)ni **xabar berish maqsadi** sifatida alohida ahamiyatga ega deb bilganlar. Masalan, G. Paul so‘z tartibining odatiy holatdan chetga chiqishi ma’noni ifodalashda muhim rol o‘ynashini qayd etgan. U "**Til tarixi prinsiplari**" asarida quyidagicha yozgan: "**Har bir gap bo‘lagi, qanday grammatik shaklda bo‘lishidan qat’i nazar,**

psixologik nuqtayi nazardan ega, kesim, bog'lovchi bo'lak yoki ushbu bo'laklardan birining tarkibiy qismi bo'lishi mumkin" [Пауль, 1960, 325].

Asosiy qism

Tema va rema joylashuvining pozitsion zonalari

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, **tema odatda remadan oldin keladi**. Shu asosda gap tarkibida ikkita asosiy zona ajratiladi:

- **Tematik zona** (gapning boshlanish qismi);
- **Rematik zona** (gapning ikkinchi qismi).

Har ikkala zona nafaqat bosh bo'laklarni, balki **tarqatuvchilar** (yoki **kengaytiruvchilar**) deb ataluvchi ikkinchi darajali bo'laklarni ham o'z ichiga oladi. Ushbu bo'laklar mavzu yoki remaga oid qo'shimcha ma'lumot berish, uni aniqlashtirish vazifasini bajaradi.

Misollar:

Князь Андрей // уезжал на другой день вечером [Толстой].

Пандалевский // побаивался Рудина [Тургенев].

Мать // возилась во дворе с самоваром» [Островский].

Роняет // лес багряный свой убор [Пушкин].

Ничто // так не передаёт чистоты человеческих помыслов, как улыбка [Паустовский].

Любовь // сильнее смерти и страха смерти [Тургенев].

Две капли // брызнули в стекло [Фет].

Будущее // принадлежит людям честного труда [Горький].

Правда // светлее солнца [Маqol].

Мороз-воевода // дозором обходит владенья свои [Некрасов].

Я // читал бессистемно, безудержно, запоем [Грин].

Ночью // во всю ивановскую светит луна [Чехов].

G. Paul va Y. Firbas tema va remadan tashqari yana bir **uchinchi komponentni** – **diffuz zonani** ajratib ko'rsatgan. Ushbu zona **modal va zamon belgilarini** o'z ichiga oladi va quyidagi holatlarda joylashishi mumkin:

1. Temadan oldin;
2. Tema va rema orasida;
3. Remadan keyin.

Misollar:

Ko‘rinib turibdiki, bolalar bilan muloqot qilish insonda ko‘plab yaxshi fazilatlarni rivojlantiradi (Paustovskiy).

Shunday qilib, Kiprenskiy bolaligidan orzu qilishga o‘rganib qolgan edi (Paustovskiy).

Taxminan ikki yil oldin, menga Volga bo‘ylab safar qilish nasib etgan edi (Gorkiy).

Ba‘zi hollarda gapda **tema va rema ajralmagan bo‘lishi mumkin**. Bunday gaplar **monorematik** deb ataladi va ular quyidagi ikki turga bo‘linadi:

1. To‘liq monorematik gaplar

Bunday gaplar **umumiy ma’lumot** beradi va **"Nima bo‘ldi?"** degan savolga javob bo‘la oladi.

Misollar:

Kech tushdi. Oynadan dengiz shovullashi eshitiladi. Shimoliy-g‘arbiy shamol esmoqda (Paustovskiy).

O‘rmon. Palatka. Daryo to‘lqinlarining shovqini (Yashin).

Avgustning oxirgi kunlari... Kuz yaqinlashmoqda. Quyosh botmoqda (Turgenev).

2. To‘liq bo‘lmagan monorematik gaplar

Ko‘pincha bunday gaplar **buyruq, shior yoki qisqa ifodalar** shaklida bo‘ladi:

- **Chekish taqiqlanadi!**
- **Aniq!**
- **Kelishdik!**

Bunday gaplar og‘zaki nutqda va badiiy adabiyotda keng qo‘llaniladi:

Shundan buyon Pavka ruhoniyni yomon ko‘rardi. Nafratlanar va qo‘rqar edi (Ostrovskiy).

Aloqador sintaktik tadqiqotlar tema va remani **grammatik vositalar yordamida ifodalash** mumkinligini ko‘rsatadi. Ammo ba’zi hollarda bu faqat **kontekst orqali** amalga oshiriladi.

Praga lingvistik maktabi olimlari **oddiy, neytral va an’anaviy so‘z tartibini obyektiv so‘z tartibi** deb ataganlar. Bunday tartibda **tema remadan oldin keladi** va **fikrning rivojlanish mantiqiga muvofiq** ma’lumot beriladi.

Bunday to‘g‘ri so‘z tartibi ba’zan grammatik (sintaktik) tuzilma bilan mos tushishi, ba’zan esa farq qilishi mumkin. **To‘g‘ri so‘z tartibida:**

- Tema odatda **ega yoki ega guruhi** bilan ifodalanadi;
- Rema esa **kesim yoki kesim guruhi** bilan beriladi.

Rema (yangi ma’lumot) gapda **mantiqiy urg‘uga** ega bo‘ladi va ba’zan **"faqat", "gina", "ayniqsa"** kabi ajratish yuklamalari bilan aniqlanadi.

Shunday qilib, **to‘g‘ri so‘z tartibi** fikrning tabiiy rivojlanishiga mos keladi va ma’lumotni **yangi, muhim qismga yo‘naltirib taqdim etadi**.

Misol:

Men seni faqat shu yerda kutaman (tema: *men*, rema: *faqat shu yerda kutaman*).

Bundan tashqari, **1- va 2-shaxs olmoshlari temani** ifodalashda asosiy vositalardan biri hisoblanadi.

Я (тема) взяла (рема) в руки фонарь.

Я слышал эти рассказы под Аккерманом, в Бессарабии, на морском берегу [Горький, 1973, 236];

Я помотрел ей в лицо. Её чёрные глаза были все-таки тусклы, их не оживило воспоминание [Горький];

Ты не торопи меня. Я вот наговорюсь с тобой в досталь и уйду [Горький].

Teskari tartib – rema-tema tartibi regressiv tartib deb ataladi. Remaning gap boshida yoki oxirida joylashishi quyidagi sabablar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin:

- Oldingi gap bilan mantiqiy bog‘lanish – remaning avvalgi gapning muhim bo‘lagi bilan bevosita bog‘lanishi zarurati;
- Tarkibiy bo‘lingan rema – remaning murakkab va kengaytirilgan bo‘lishi;
- Nutq ritmi – gapning ohang va ritmik tuzilishi;
- Eng muhim ma’lumotni tezroq yetkazish istagi – so‘zlovchining asosiy fikrni birinchi bo‘lib ta’kidlash istagi.

Bunday holatlarda rema kontekst orqali aniqlanadi. Ya’ni, gap tarkibidan o‘z-o‘zidan tushunarli tema olib tashlanishi yoki gap oxiriga surilishi mumkin.

Издали слышал Владимир необыкновенный шум и говор [Пушкин];

За завтраком я украдкой взглядывал то на отца, то на мать [Толстой];

Поет море, гудит город, ярко сверкает солнце, творя сказки [Горький];

Роняет лес багряный свой убор [Пушкин];

Над Москвой великой, златоглавою, Над стеной кремлевской, белокаменной Из-за дальних лесов, из-за синих гор, По тесовым кровелькам играючи, Тучки серые разгоняючи, Заря алая подымается [Лермонтов].

Endi ingliz tilidagi jummalarni ko‘rib chiqamiz:

He opened his jacket. His shirt collar was securely sewed [Twain].

But I forgive ye, Tom [Twain].

I liked my Uncle Reed and he liked me [Bronte].

It was a cold, rainy day in December [Bronte].

All of us were in the house [Bronte].

I wanted to be alone [Bronte].

I wanted to read [Bronte].

I opened a book [Bronte].

Then I heard my Cousin John's voice [Bronte].

“Jane! Jane Eyre! Where are you?”, John shouted. He came into the room and he saw me [Bronte].

“Help! Help, Mamma!”, John shouted. “Jane Eyre is hurting me!” [Bronte].

Xulosa

Ingliz, o‘zbek va rus tillarida tema va remani sintaktik jihatdan ajratish gapning kommunikativ mazmunini shakllantirish va axborotning tuzilishini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, tema va remaning ifodalanishida so‘z tartibi, gap bo‘laklarining sintaktik joylashuvi, inversiya, ajratilgan konstruksiyalar va boshqa sintaktik vositalar faol ishtirok etadi. Ingliz tilida nisbatan qat’iy so‘z tartibi tema va remaning sintaktik pozitsiyasini belgilashda muhim omil bo‘lsa, o‘zbek va rus tillarida so‘z tartibining nisbatan erkinligi kommunikativ maqsadga muvofiq ravishda gap bo‘laklarining o‘rnini o‘zgartirish imkonini beradi. Ayniqsa, o‘zbek tilida kesimning gap oxirida kelishi, rus tilida esa inversiya va sintaktik joylashuvning kommunikativ mazmun bilan bog‘liqligi tema-remamunosabatlarini ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Demak, uch tilda tema va remani ajratish umumiy kommunikativ qonuniyatlarga asoslangan bo‘lsa-da, ularning sintaktik ifodasi har bir tilning strukturaviy va grammatik xususiyatlari bilan belgilanadi. Ushbu xususiyatlarni qiyosiy o‘rganish turli tizimli tillarda aktual bo‘linishning sintaktik mexanizmlarini chuqurroq

anglash hamda tarjima va til o'rgatish jarayonlarida kommunikativ mazmunni to'g'ri ifodalash uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Брылева Н.П. Актуальное членение и синтаксическая структура предложения в английском языке // Дисс. канд. филол. наук. – Москва, 1978 – 189 с.
2. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. // Учеб. пособие для вузов. – Москва: Высшая школа, 1990. – 176 с.
3. Гак В.Г. Актуальное членение и лексико-грамматическая структура предложения. // Русский язык зарубежом, -№1-3. – Москва, 1967. – 521 с.
4. Джанибеков Х.С. Актуальное членение предложения в карачаевско-балкарском языке // Автореф. дисс. доктора филол. наук. – Алма.-Ата, 1992. – 50 с.
5. Пауль Г. Принципы истории языка. – Москва, 1960. – 500 с.

